

Een getemde leeuw

De herkomst van een bouwfragment getraceerd

door Geraart Westerink

In de collectie van het Frans Walkate Archief, onderdeel van het SNS Historisch Centrum, bevinden zich diverse objecten die een bouwkundige of archeologische oorsprong hebben, zoals aardewerk, tegels, gedenkstenen en sculptuur(fragmenten). Ze stammen uit de periode van de middeleeuwen tot het heden. Een deel is opgeslagen in het depot, enkele voorwerpen zijn te vinden in de vaste opstelling en een beperkte verzameling ornamentele fragmenten is te zien in de kleine binnentuin van het Centrum. Van de meeste (oudere) objecten is helaas niet bekend hoe en wanneer ze in de collectie terecht zijn gekomen en wat de herkomst is. Recent is de oorsprong van een van die objecten echter getraceerd.

Verzamelingen

De basis voor de collectie van het Frans Walkate Archief is gelegd door de gelijknamige directeur van de Nutsspaarbank Kampen in de jaren 1930. Walkate richtte zich voornamelijk op kunst en archivalia betreffende de gemeente Kampen, met de nadruk op de 19de en 20ste eeuw, periodes waarvoor het Gemeentearchief van de stad op dat moment minder interesse had. Hij gebruikte het bijeengebrachte materiaal als inhoudelijke ‘voeding’ voor de historische bijdragen in de *Kamper Almanak*, die vanaf 1936 werd uitgegeven door de Nutsspaarbank Kampen en als ‘premie’ werd uitgedeeld op Wereldspaadag. In 1938 liet hij voor de groeiende collectie een archiefruimte bouwen aan de Geerstraat, naar ontwerp van de Kamper architect G.B. Broekema.

Naast Walkate met zijn Historisch Archief was in die tijd ook de in 1918 opgerichte Stichting Campen actief met het behoud en beheer van zaken die voor de geschiedenis van de stad van belang waren. Dit betrof overwegend voorwerpen uit de materiële cultuur met een meer driedimensionaal ‘museaal’ karakter. Er was daardoor nauwelijks sprake van competitie. Alleen op het gebied van de beeldende kunst was er kans op overlappingsen, al lijkt

Een aantal voorwerpen uit de collectie van de Stichting Campen.
Collectie SNS Historisch Centrum; foto: Remy Steller.

de Stichting zich vooral op oudere kunst te hebben gericht en het Archief op die van 'Levende Meesters' of kunstenaars die tot voor kort nog tot die categorie behoorden. De Stichting Campen vormde in zekere zin een van de pijlers onder het later ontstane Stedelijk Museum van de stad.

De verstandhouding tussen het Historisch Archief van Frans Walkate en de Stichting Campen was uitstekend. Walkate behoorde zelfs tot een van de oprichters. Andere betrokkenen, zoals gemeente-architect, getalenteerd tekenaar en 'heemschutter' A.J. Reijers waren voor beide instellingen actief. De relaties waren zelfs zo goed dat een deel van de collectie van Stichting Campen in de Tweede Wereldoorlog in bewaring werd gegeven aan de Nutsspaarbank, waar de stukken tijdelijk werden veiliggesteld in een van de kluisen.

De naoorlogse periode

Na de Tweede Wereldoorlog (Walkate en Reijers waren inmiddels overleden) leidde de Stichting Campen een slapend bestaan. Een deel van de collectie

kwam in het Stedelijk Museum terecht, dat achtereenvolgens in de Broederspoort, het Gotisch Huis en het Raadhuis resideerde. Een ander deel (overwegend archivalia en prenten) bleef achter in het Historisch Archief van de Nutsspaarbank dat inmiddels was vernoemd naar oprichter Walkate.

Gezien de ongeschreven taakstelling en de goede onderlinge samenwerking in de beginperiode tussen de instellingen ligt het voor de hand dat voorwerpen met een archeologisch of bouwkundige karakter die voor de Tweede Wereldoorlog al aanwezig waren in de collectie van de Stichting Campen nadien in het Stedelijk Museum belandden. Dat dit bij een aantal objecten uit die categorie blijkbaar niet het geval is geweest vraagt om een verklaring. De verhoudingen tussen het Frans Walkate Archief en de gemeentelijke erfgoedinstellingen werden er in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog niet beter op. Er was meer competitie, vooral vanwege persoonlijke kwesties. Mogelijk zijn de archeologische en bouwkundige 'items' van het Frans Walkate Archief tijdens die periode 'binnengekomen' en heeft de toenmalige beheerder (C.N. Fehrmann) ze daar gehouden en niet afgedragen aan het museum, waar ze gezien hun karakter beter op hun plaats waren geweest. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de voorwerpen een directe relatie met de Nutsspaarbank Kampen hebben. Deze optie is aantrekkelijker en bovendien niet onwaarschijnlijk.

Een lange geschiedenis

De Nutsspaarbank Kampen had midden 20ste eeuw al een lange geschiedenis achter de rug. Gesticht in 1820 op initiatief van het lokale departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, leidde het in de 19de eeuw een kabbelend bestaan. Dat veranderde toen Frans Walkate in 1903 het bestuur kwam versterken en korte tijd later de leiding overnam. Door zijn visionaire inzichten en innovaties groeide de bank sterk en breidde uit naar diverse omliggende plaatsen. Het in 1893 gebouwde hoofdkantoor (Burgwal 27) werd te klein en voldeed niet meer aan de aangescherpte eisen. Het werd in de periode 1928-1935 vervangen door een monumentaal pand in Amsterdamse Schoolstijl naar ontwerp van de Groningse architect G. Hoekzema dat iets verderop aan de Burgwal (het huidige nummer 43) was gelegen. Dat daarvoor diverse panden moesten wijken, waaronder het monumentale huis Engelenberg, een 'stadskasteel' van mogelijk middeleeuwse oorsprong met latere 18de-eeuwse interieurs van hoge kwaliteit, deed weinig stof opwaaien.

Door interne verbouwingen van het hoofdkantoor na 1935 wist de bank de

De nieuwe vleugel van de bank. Collectie SNS Historisch Centrum.

cennialang de voortgaande groei op te vangen. Eind jaren zestig was de rek er echter uit. Eerst werd gedacht aan volledige nieuwbouw in een van de recent aangelegde wijken buiten het centrum. Daar kwam men echter van terug. Men wilde de oude, centraal gelegen locatie niet verlaten. Het besluit viel om het hoofdkantoor uit te breiden richting Geerstraat. Inmiddels had men daar de nodige eigendommen verworven. Al in 1938 was er het gebouw opgetrokken voor de huisvesting van Walkates Historisch Archief. In diezelfde tijd was het pand Geerstraat 46 aangekocht en verbouwd tot pakhuis, ter vervanging van het voor het archiefgebouw gesloopte oude pakhuis. ‘Wij zijn doende om alle panden in handen te krijgen, van af ten Hove tot de stal van Engelenberg. Dit zal echter met geduld en zacht overleg moeten geschieden’, schreef Walkate in de zomer van 1938.¹ Een voornemen dat na zijn dood werd voortgezet. In de jaren vijftig en zestig werden verschillende Geerstraatpanden toegevoegd aan het onroerendgoedbezit van de Nuts-spaarbank, ondanks het feit dat voorzitter J. Berk hardop bleef nadenken over huisvesting elders in de stad.

Toen eind jaren zestig definitief werd gekozen voor de binnenstad als locatie

van het hoofdkantoor lag de weg vrij voor nieuwbouw naast de bestaande panden. Daarvoor werd het Harderwijker architectenbureau van E. Jansen en ir. J. Schakel benaderd. Beide heren hadden in hun vestigingsplaats al werkzaamheden voor de bank verricht die klaarblijkelijk naar tevredenheid waren verlopen. Nu wachtte hen een omvangrijker klus. Op 7 juli 1970 presenteerden Jansen en Schakel het bestek voor 'het bouwen van een uitbreiding van het hoofdkantoor van de Nutsspaarbank Kampen'. Op 21 oktober 1971 werd het fors vergrote pand geopend.² Nieuwbouw en oudbouw waren innig verbonden. De hoofdingang werd verplaatst naar de hoek van de Geerstraat en de Burgwal in de nieuwbouwwleugel. Een aluminium kunstwerk van Alfred van Werven (1920-1977) markeerde de transparante nieuwe entree. De architecten hadden door de gevelindeling, het overvloedig gebruik van baksteen en het aanbrengen van variaties in de metselverbanden enigszins geprobeerd om aansluiting te vinden bij de sfeer van de belendende bebouwing, maar die pogingen straalden weinig overtuiging uit en waren zeker geen toonbeeld van architectonische grandeur. Het pand stak schril af bij het oude hoofdkantoor van Hoekzema en zelfs bij het sobere archiefgebouw van Broekema dat eraan grensde en waarmee het krampachtig contact probeerde te maken.

Sloop

Grootschalige nieuwbouw in een historische binnenstad is ingrijpend. Het vormt meestal een forse aanslag op de eeuwenoude stedenbouwkundige structuur en het door de jaren heen gegroeide stadsbeeld. Bovendien is hetgeen ervoor in de plaats komt zelden of nooit een optische verbetering, zeker in die tijd niet: in de overgangperiode van de jaren zestig naar de jaren zeventig speelden historische of esthetische overwegingen maar een beperkte rol.

De sloop van de Geerstraatpanden voor de nieuwe vleugel van de Bondsspaarbank (zoals de Nutsspaarbank na diverse fusies ging heten) verliep procedureel gezien bijna net zo geruisloos als dat van het huis Engelenberg nog geen halve eeuw eerder. Het ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk verstrekke in 1969 vrijwel zonder slag of stoot een sloopvergunning voor de beschermde monumenten Burgwal 41 en 42 en Geerstraat 46 en 48, met slechts één kanttekening: 'Eventuele afkomende bruikbare materialen dienen ter beschikking gesteld te worden van monumentenrestauraties in de gemeente Kampen.'³ Een nogal cynische zinsnede in een tijd dat er in de stad meer gesloopt werd dan gerestaureerd.

De hoek van de Vloeddijk en de Geerstraat, kort voor de sloop van een aantal panden voor de bouw van een nieuwe vleugel van de Nutsspaarbank. Op de foto is het pothuis nog te zien. Collectie SNS Historisch Centrum.

Dezelfde hoek tijdens de sloopectiviteiten. Collectie SNS Historisch Centrum.

Er werd vanuit de gemeenschap nauwelijks geprotesteerd tegen het verdwijnen van dit erfgoed. Daar waren waarschijnlijk meerdere redenen voor. De panden waren al jaren verwaarloosd vanwege onzekerheid over hun bestemming. Bovendien lag in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog het accent op economische groei en speelde erfgoed hooguit een bijrol die niet teveel geld mocht kosten of overlast opleveren. Monumenten werden als ouderwets en lastig gezien, zelfs door een instelling als de Nutsspaarbank die jaarlijks forse bedragen investeerde in het exploiteren van een historisch archief. De houding ten opzichte van het monumentale erfgoed veranderde pas in het midden van de jaren zeventig.

Oude foto's tonen aan dat de panden die moesten wijken voor de nieuwbouw historisch en visueel de moeite waard waren. Geerstraat 48, hoek Vloeddijk had een zeldzaam pothuis, een onpraktisch maar markant bouwdeel, waarvan er maar weinig in Kampen zijn, of beter gezegd: waren. Tot 1958 rustte op dit pand nog een oude middeleeuwse tins van het Heilige Geest Gasthuis van 4,93 gulden per jaar, die werd afgekocht voor 98,60 gulden.⁴ Het hoekpand sneuvelde nu onder de slopershamer. Twee deuren verder stond Geerstraat 44, dat aan de buitenkant weinig bijzonders verried, maar waarvan de vorm, hoogte en gevelindeling op een mogelijk hoge ouderdom wees. Het huis daartussenin, Geerstraat 46, was tot 1961 - in ieder geval visueel gezien - het meest bijzondere van het stel. Het was toen echter al ernstig verminkt. Er waren kort daarvoor problemen met de topgevel geconstateerd, die over-

De gesloopte panden aan de Geerstraat. De trapgevel is nog in oude glorie aanwezig, evenals het ornament van de leeuw boven het raam van de eerste verdieping. Situatie 1937. Collectie SNS Historisch Centrum.

helde, wat gevaarlijk kon zijn. Tot verbazing van het bestuur van de bank bleek het pand voor te komen op de monumentenlijst van 1923, waarschijnlijk vanwege de authentieke, pittoreske trapgevel.⁵ Dat kwam slecht uit. Er werd verzocht of het kon worden afgevoerd van de lijst, hetgeen gebeurde. Een naar huidige maatstaven moeilijk te begrijpen beslissing, ook al komen vergelijkbare gevallen helaas nog steeds voor. De gevel werd (deels?) gesloopt en vervolgens opnieuw opgetrokken als onderhoudsarmere topgevel, waarmee de authenticiteit verloren ging en het geheel flink aan karakter inboet. Een handeling die in schril contrast stond met de 400 gulden die het bestuur van de Nutsspaarbank rond diezelfde tijd bijdroeg aan de restauratie

van het voormalige Edammer woonhuis van Jan Nieuwenhuyzen, oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waaruit de bank ooit voort was gekomen.⁶

Nog geen Verdrag van Malta

Twintigste-eeuwse opdrachtgevers met enig historisch besef lieten soms in het bestek opnemen dat zij het recht behielden op eventuele bijzondere vondsten, waarbij de indruk wordt gewekt dat ze daarbij vooral muntschat-ten of andere voorwerpen van edelmetaal voor ogen hadden. Bij de sloop van de Geerstraatpanden en eerder bij dat van huis Engelenberg en de be-bouwing die moest wijken voor het Historisch Archief vonden geen professi-onele archeologische opgravingen of bouwhistorische onderzoeken plaats. Het Verdrag van Malta (1992), dat regels stelt voor het verstoren van terrei-nen met een mogelijke archeologische waarde, was nog ver weg. Sloopkogel, schep of graafmachine hielden geen rekening met waardevolle historische restanten. Puin werd onverschillig afgevoerd. De enige 'bescherming' was de hierboven reeds geciteerde bepaling betreffende de beschikbaarstelling van bruikbaar sloopmateriaal voor monumentenrestauraties in de stad.⁷

Het is zeer waarschijnlijk dat bij de ingrijpende bouw- en sloopactiviteiten die de bank vanaf 1928 liet uitvoeren diverse toevallsvondsten werden ge-daan die men de moeite waard vond om te bewaren in de collectie van het Frans Walkate Archief, dat immers de sterkste fysieke en geografische bin-ding had met de plek en bovendien gericht was op de stadsgeschiedenis. Een groot aantal daar bewaarde objecten heeft een duidelijke relatie met middeleeuwse stedelijke bebouwing en bewoning, zoals je op deze locatie zou verwachten. Een voorbeeld daarvan zijn de twee Jacobakannetjes die nu in de bibliotheek van het Historisch Centrum worden getoond, ook al kan hun herkomst niet worden getraceerd. Bovendien hebben recente op-gravingen op het terrein van Margaretha, de oude locatie van de Verenigde Gasthuizen, gelegen naast het door Hoekzema ontworpen kantoorgebouw aan de Burgwal, waarvoor huis Engelenberg is gesloopt, aangetoond hoeveel bijzondere objecten de ondergrond prijs kan geven.

Bouwfragmenten

Recent kon echter een markant object - letterlijk en figuurlijk - worden thuisgebracht. Niet op basis van aanvullend archeologisch of historisch bronnenonderzoek, maar dankzij een vergeten foto, die bij toeval werd ont-dekt. Hij is afkomstig uit een in het archief bewaard gebleven reportage die

Een werkmans met het ornament van de leeuwenkop die gered werd van de sloop. Collectie SNS Historisch Centrum.

rond 1969-1971 werd gemaakt tijdens de sloop- en bouwactiviteiten voor de nieuwe bankvleugel. De foto's zijn in kleur. Er is veel op te zien. Het blijkt dat de sloop forse schade aanrichtte aan omliggende panden, zoals het door Broekema in 1938 ontworpen archiefgebouw. De muren ervan tonen grote scheuren. Sommige delen zijn verzakt. De beschadigingen zijn gemarkeerd met tape om ze te kunnen controleren op veranderingen. De foto's belandden na afloop in een album en begonnen een anoniem bestaan van bijna een halve eeuw, totdat ze in februari 2020 bij archiefonderzoek onverwacht weer tevoorschijn kwamen.

Het meest opvallend is een foto die werd gemaakt op de Burgwal. Een stoere bouwvakker staat op de stoep en toont trots de gevelsteen van een leeuw. Het tillen ervan kost duidelijk moeite. Het is een vermakelijke afbeelding, vooral door het beeldrijm tussen de leeuwentronie van het ornament en het gezicht van de werkmans. Op de achtergrond rijdt ongestoord een Volkswagen Kever de Geerstraat uit, die toen nog voor gemotoriseerd verkeer toegankelijk was. Voetgangers lopen achteloos door het beeld, zich onbewust van wat zich op de voorgrond afspeelt, of het interesseert ze niet.

Het ornament wekte herkenning op. Al jarenlang ligt op een tafel op de klei-

Detail van de gevel, met het ornament van de leeuwenkop. Collectie SNS Historisch Centrum.

ne binnenplaats van het SNS Historisch Centrum in weer en wind een aantal bouwornameenten, inmiddels voorzien van een flinke laag mos. Herkomst onbekend. Eén ervan stelt een leeuwenkop voor. Het zou toch niet... De overeenkomsten bleken echter frappant en onmiskenbaar: dit is dezelfde kop.

Trapgevels

Soortgelijke leeuwenkoppen komen veel voor, onder meer als decoratieve onderdelen van 17de-eeuwse trapgevels. Kampen had er daar ooit tientallen, zo niet honderden van, die in de loop der eeuwen vrijwel allemaal zijn verdwenen, vervangen of verbouwd. Vooral de opkomst van de lijstgevel in de 18de en 19de eeuw heeft hun ondergang bespoedigd. Er is nu nog maar een handvol over in de stad en dat is jammer, want ze behoren tot de meest karakteristieke gevelvormen. Authentieke, goed zichtbare voorbeelden uit de 17de eeuw zijn nog slechts te vinden aan onder meer de Voorstraat, de Broederstraat, de Burgwalstraat en de Geerstraat. Een enkel exemplaar is verscholen als zij- of achtermuur en niet of slechts gedeeltelijk zichtbaar vanaf de openbare weg.

Eenvoudige trapgevels uit de 'Gouden' 17de eeuw zijn meestal opgetrokken uit baksteen, met natuurstenen elementen op kwetsbare plekken, bijvoorbeeld op de top van een 'traptrede', of als versiering van andere in het oog

De leeuwenkop in 2021
na een schoonmaakbeurt.
Foto: Remy Steller.

springende (of constructieve) delen. Populair zijn gevelstenen met data of spreuken, maar ook koppen - van mensen en dieren - komen veelvuldig voor, waarvan de leeuw het meest.

Vrijwel alle 17de-eeuwse Kamper gevels hadden of hebben een of meer van die kenmerken, ook het pand Geerstraat 46 dat moest verdwijnen voor de bouw van de nieuwe bankvleugel eind jaren zestig. Op een foto die aan het eind van de jaren dertig is gemaakt van de top van de gevel - en dus stamt van voor de ingrijpende 'renovatie' van begin jaren zestig - is dat goed te zien. Het pand is van buiten nog in goede staat. Een pleisterlaag bedekt het baksteen. Het enige zichtbare natuursteen zit als dekplaten bovenop de 'traptreden' en als console-ornament midden in de gevel: een gedetailleerde kop van een leeuw. Bij de 'reconstructie' in 1961 is de kop waarschijnlijk gehandhaafd of herplaatst op de plek waar het oorspronkelijk ook had gezeten.

De bouwvakker heeft hem na de sloop eind jaren zestig gered. Er werd een foto gemaakt en het object werd vervolgens overhandigd aan of geconfis-

queerd door C.N. Fehrmann, de toenmalige beheerder van het Frans Walkate Archief, dat namens de bank, gezien de bepaling in het bestek, rechthebbende was. Fehrmann heeft de sculptuur veiliggesteld, maar niets opgetekend over het tijdstip van verwerving of de herkomst. Na zijn dood is die kennis verloren gegaan en degradeerde de kop tot een vergeten stuk bemost erfgoed. Een halve eeuw later is de herkomst opgehelderd en een deel van de geschiedenis van het object weer tot leven gewekt. Inmiddels is het schoon gemaakt, waardoor de kwaliteit ervan nog beter opvalt.

Noten

1. SNS Historisch Centrum (hierna SNS HC), Frans Walkate Archief (hierna FWA). Archief Walkate Archief. Correspondentie 1938-1940, brief F. Walkate aan F.H.J. de Plot, Kampen, d.d. 14 juli 1938.
2. SNS HC. FWA. Diverse documenten nieuwbouw Nutsspaarbank Kampen.
3. SNS HC. FWA. Brief ministerie van CRM aan Stichting Nutsspaarbank, Rijswijk, d.d. 16 oktober 1969.
4. Historisch Centrum Overijssel (hierna HCO). Archief Bondsspaarbank Centraal en Oostelijk Nederland (hierna ABCON). Inv. nr. 140, notulen, d.d. 5 en 12 mei, 30 juni en 7 juli 1958; Een tins (of cijns) is een rente uit een goed ter erkenning van het recht van de eigenaar die het tegen betaling van de tins heeft uitgegeven.
5. HCO. ABCON. Inv. nr. 141, notulen, d.d. 11 december 1961.
6. HCO. ABCON. Inv. nr. 142. Notulen, d.d. 14 oktober 1963. Het huidige adres van het pand is Jan van Nieuwenhyzenplein 9 (in de volksmond: de Kaasmarkt), bron: wikipedia.
7. SNS HC. FWA. Brief ministerie van CRM aan Stichting Nutsspaarbank, Rijswijk, d.d. 16 oktober 1969.